

РОЗДІЛ І. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 341.231.14: 342] (477)

DOI <https://doi.org/10.26661/2786-5649-2024-2-01>

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА КРИТЕРІЇ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Максіменцева Н. О.

доктор юридичних наук,

доцент кафедри парламентаризму

Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

вул. Академіка Рамаданова, 12/2, Київ, Україна

orcid.org/0000-0001-7774-1948

nmaksime@yahoo.com

Ключові слова: *дерогація, відступ від зобов'язань, надзвичайний стан, порушення прав і свобод людини і громадянина, міжнародні принципи.*

У статті досліджуються питання встановлення обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах надзвичайних станів, до яких так само відноситься і воєнний стан. Автором досліджуються поняття дерогації як відступу державою від міжнародних зобов'язань відповідно до положень міжнародно-правових актів як загальних норм щодо порядку їх введення, так і норм, які визначають принцип, критерії, підстави таких обмежень. У дослідженні акцентується увага на вимогах та критеріях щодо запровадження обмеження прав і свобод, які мають бути дотримані в умовах обмеження прав і свобод державами. Аналізуються поняття «дерогація», «надзвичайні стани», «життя нації» та «загроза життю нації в умовах надзвичайних станів», а також обов'язки держави щодо запровадження таких умов як от зовнішні – щодо належного інформування держав-учасниць про підстави та зміст обмеження, так і внутрішні щодо порядку встановлення обмежень прав і свобод виключно законодавчим представницьким органом, обсяг повноважень органів держави та їх обов'язків щодо дотримання та захисту прав і свобод в умовах дерогації. Автором доводиться, що в цілому порядок запровадження обмеження прав і свобод в умовах воєнного стану в Україні як однієї з форм надзвичайного стану для держави, є такою, що відповідає нормам міжнародного права. Проте деякі обов'язки, яких має дотримуватись держава, а саме щодо встановлення обсягу та форм обмеження прав і свобод виключно законодавчим представницьким органом держави, є певним чином дотриманими не в повному обсязі та з порушеннями. У статті наголошується, що обсяг прав і свобод, які не можна обмежувати і які є виключними щодо застосування дерогації, залишається дискусійними на предмет відсутності порушень в Україні. Крім того, порядок застосування та меж дерогації тих чи інших обмежень прав і свобод також може у подальшому викликати питання щодо перевищення відповідно до норм міжнародного права.

INTERNATIONAL STANDARDS AND CRITERIA FOR RESTRICTING HUMAN AND CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS UNDER MARTIAL LAW: CHALLENGES FOR UKRAINE

Maksymtseva N. O.

Doctor of Law,

Associate Professor at the Department of Parliamentarism

Educational and Research Institute of Public Administration and Civil Service

of Taras Shevchenko National University of Kyiv,

Akademika Ramadanova str., 12/2, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0001-7774-1948

nmaksime@yahoo.com

Key words: *derogation, derogation from obligations, state of emergency, violation of human and civil rights and freedoms, international principles.*

The article examines the issues of establishing restrictions on human and civil rights and freedoms in the context of states of emergency, which also include martial law. The author examines the concept of derogation as a derogation by the State from international obligations in accordance with the provisions of international legal acts, both general rules on the procedure for their introduction and rules defining the principle, criteria and grounds for such restrictions. The study focuses on the requirements and criteria for the introduction of restrictions on rights and freedoms which must be met in the context of restrictions on rights and freedoms by States. The author analyses the concepts of "derogation", "state of emergency", "life of the nation" and "threat to the life of the nation in a state of emergency", as well as the obligations of the State to impose such conditions, both external – to properly inform the participating States about the grounds and content of the restriction, and internal – regarding the procedure for imposing restrictions on rights and freedoms exclusively by the legislative representative body, the scope of powers of the State authorities and their obligations to respect and protect rights and freedoms in the The article examines the issues of establishing restrictions on human and civil rights and freedoms in the context of states of emergency, which also include martial law. The author examines the concept of derogation as a derogation by the State from international obligations in accordance with the provisions of international legal acts, both general rules on the procedure for their introduction and rules defining the principle, criteria and grounds for such restrictions. The study focuses on the requirements and criteria for the introduction of restrictions on rights and freedoms which must be met in the context of restrictions on rights and freedoms by States. The author analyses the concepts of "derogation", "state of emergency", "life of the nation" and "threat to the life of the nation in a state of emergency", as well as the obligations of the State to impose such conditions, both external – to properly inform the participating States about the grounds and content of the restriction, and internal – regarding the procedure for imposing restrictions on rights and freedoms exclusively by the legislative representative body, the scope of powers of the State authorities and their obligations to respect and protect rights and freedoms in the context of derogation.

The author proves that, in general, the procedure for imposing restrictions on rights and freedoms under martial law in Ukraine as a form of state of emergency is in line with international law. However, some of the obligations which the State must comply with, namely, the obligation to establish the scope and forms of restriction of rights and freedoms exclusively by the legislative representative body of the State, are in some ways not fully complied with and are violated.

The article emphasises that the scope of rights and freedoms which cannot be restricted and which are exclusive to the application of derogation remains controversial in terms of the absence of violations in Ukraine. In addition, the procedure for application and limits of derogation of certain restrictions on rights and freedoms may also raise questions of excess under international law in the future.

Вступ. Кривава війна на території України триває вже десять років і третій рік в форматі повномасштабного вторгнення. Протягом цього часу було порушено багато прав, завдано величезні людські та матеріальні втрати, зруйновано інфраструктуру, родини та душі громадян України. Війна – це все про порушення та обмеження прав. Проте з кожним днем ситуація зі станом дотримання прав і свобод людини і громадянина стає все більш загостреною.

Упродовж 2023 року до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини надійшло 95 796 звернень, з них 860 – колективних (18 245 осіб) і 94 936 індивідуальних щодо порушення прав. Варто зауважити, що кількість звернень до інституції зросла більш як удвічі (42 485 звернень упродовж 2022 року) [1].

Отже доцільно констатувати зростання кількості порушень прав і свобод людини і громадянина в Україні з кожним роком продовження повномасштабної війни. Звідки такі цифри і чи дійсно запровадження тих чи інших обмежень прав і свобод людини і громадянина в державі є абсолютно необхідними, безмежними та не мають визначених критеріїв ні в національному, ні в міжнародному праві та законодавстві?

Виклад основного матеріалу дослідження. Права і свободи, їх реалізація, дотримання та захист є головною ідеєю створення діяльності держави відповідно до Конституції України. У Основному Законі передбачено основні види прав і свобод, механізм їх захисту, умови та підстави обмеження, яке може бути застосовано виключно відповідно до норм Конституції України та за наявності визначених підстав. Такі положення відповідають нормам міжнародного права, зокрема Біллу про права людини та його складових: Загальній декларації прав людини, Міжнародного пакту про політичні та економічні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права.

Проте існують ситуації, коли держава може відступити від своїх зобов'язань та в певній мірі і у визначених межах обмежувати права і свободи людини і громадянина. Так відповідно до ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (далі – МПГПП) держави-учасниці можуть обмежувати права і свободи людини і громадянина та відступати від своїх зобов'язань за наступних умов:

а) настання надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою; б) тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища; в) при умові, що такі заходи не є несумісними з іншими зобов'язаннями держав за міжнародним правом; г) не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження [2].

Аналогічною є норма ст. 15 Європейської конвенції з прав людини щодо умов відступу від зобов'язань держави у сфері прав і свобод, де визначено, що можливістю такого обмеження (derogation – дерогація, відступ від зобов'язань) є умови війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації [3].

Отже міжнародні норми визначають наступні умови відступу від зобов'язань щодо прав і свобод людини і громадянина: 1) єдиною загрозою є настання надзвичайного становища в державі та 2) у разі виключно загрози життя нації.

У свою чергу, системний аналіз статей та зокрема ст. 64 Конституції України такими умовами відступу від зобов'язань щодо прав і свобод людини і громадянина визначає надзвичайний і воєнний стани, розрізняючи такі стани на відміну від міжнародних норм.

При цьому, виходимо з того, що надзвичайне становище, надзвичайна ситуація в державі за міжнародними нормами включає в себе як надзвичайний, так і воєнний стани, тому міжнародні норми у сфері прав людини, які стосуються регулювання питань в цій сфері охоплюють питання, у тому числі, обмеження прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану.

Військова агресія Російської Федерації створила умови для введення воєнного стану на території України і держава змушена була визначати обмеження з метою забезпечення національної безпеки і оборони відповідно до указу Президента України № 64/2022 від 24.02.2022, коли було введено воєнний стан та продовжено указом Президента України № 271/2024 від 06.05.2022 [4]. Держава вводила різні обмеження прав і свобод та чи справді вони були прийняті у відповідності до норм міжнародного права.

Головною підставою, яку визначають норми міжнародного права щодо запровадження умов дерогації є загроза життю нації (ст. 4 МПГПП).

Що ж розуміється під цим терміном? Пояснення його більш детально міститься у Сіракузьких принципах щодо положень про обмеження та відступи в МПГПП від 1984 року [5] (далі – Сіракузькі принципи).

Так поняття «надзвичайний стан, який загрожує життю нації» тлумачиться як ситуація, яка зачіпає все населення і всю територію держави або її частину та відповідає наступним ознакам: а) загрожує фізичній цілісності населення; б) політичній незалежності; в) територіальній цілісності держави; г) існуванню чи базовому функціонуванню установ, необхідних для забезпечення та захисту прав, визнаних у МПГПП; г) внутрішні конфлікти та заворушення, які не становлять серйозної та безпосередньої загрози життю нації, не можуть виправдати відступи; д) економічні труднощі самі по собі не можуть виправдати заходи відступу; е) процедури, передбачені національним законодавством для оголошення надзвичайного стану, повинні бути встановлені завчасно.

Отже констатуємо, що фактично умови проголошення воєнного стану в Україні, під час якого є загроза як фізичному життю і здоров'ю, так і політичній незалежності та територіальній цілісності держави, відповідають вимогам та баченню норм міжнародного права. Проте, на нашу думку, дискусійним залишається поняття ієрархії цінностей поняття «життя нації», яке може трактуватись і буквально, як виключно фізична загроза життю кожного громадянина. Так, з одного боку, життя нації, яка не має власної території та власної держави теж викликає сумніви доцільності, хоча і зміст поняття «нація», яка має територію, може створювати державу. Тож фактично вузький зміст виключив би наявність власної державності у нації як цінності, заради збереження і захисту якої можна вводити дерогацію. Проте з іншого боку, коли цінність території стає вищою ніж фізичне життя нації вцілому і кожного громадянина зокрема питання про доцільність запровадження таких надзвичайних станів має ставитись, на нашу думку, під сумнів, у першу чергу виходячи з виключності єдиного і первинного природного права людини, а саме права на життя.

Міжнародне право містить норми, які покликані допомогти гарантувати, що держави у разі настання надзвичайних ситуацій, утому числі, воєнних станів, утримаються від призупинення основних прав людини, які вважаються невідступними, та вводять обмеження прав відповідно до визначених критеріїв та у відповідності до міжнародних стандартів у цій сфері. Такими нормами є Паризькі мінімальні стандарти щодо прав людини у надзвичайних ситуаціях від 1985 р. (далі – Паризькі стандарти) [6].

Таким чином у разі дерогації прав людини, тобто відступу від своїх зобов'язань відповідно до міжнародно-правових договорів, Паризькі стандарти встановлюють наступні вимоги до держав-учасниць.

З метою поглибленого аналізу доцільно проаналізувати зміст таких норм. Так об'єктом правовідносин є надзвичайний стан і таке поняття містить наступні ознаки: а) наявність виняткової ситуації кризи або суспільної небезпеки, фактичну або неминучу, яка зачіпає все населення або все населення території, на яку поширюється дія оголошення, і становить загрозу для організованого життя спільноти, з якої складається держава; б) Конституція кожної держави повинна визначати процедуру оголошення надзвичайного стану; у всіх випадках, коли виконавча влада уповноважена оголошувати надзвичайний стан, таке офіційне оголошення завжди підлягає підтвердженню законодавчим органом у найкоротший можливий термін; в) оголошення надзвичайного стану ніколи не повинно перевищувати періоду, строго необхідного для відновлення нормальних умов; г) надзвичайний стан (за винятком випадків війни або зовнішньої агресії) вводиться на чітко визначений конституцією строк; д) кожне продовження початкового періоду надзвичайного стану повинно супроводжуватися новою декларацією, зробленою до закінчення кожного строку на новий період, який встановлюється; е) кожне продовження надзвичайного стану має бути попередньо схвалене законодавчим органом.

Отже фактично вбачаємо відповідність міжнародним нормам поняттю та ознакам воєнного стану, оголошеного в Україні: 1) умови оголошення є загроза життю населення України; 2) підстави – указ Президента, затверджений законодавчим органом парламентом – Верховною Радою України; 3) терміном встановлення є чіткий період, який продовжується кожен раз після завершення попереднього і визначений на 90 днів кожен раз.

Підставою запровадження відступу є виключна обставина – «загроза життю нації в умовах надзвичайних ситуацій».

Суб'єктом запровадження дерогації, а отже фактично опосередкованим суб'єктом, є відповідні органи, які чітко встановлюють такий стан та контролюють реалізацію норм. Так повноваження вживати вищезазначені заходи відступу від прав людини підлягають наступним загальним умовам: а) кожна держава, яка є стороною регіонального або міжнародного договору з прав людини, повинна дотримуватися принципу повідомлення, як це може бути передбачено конкретним договором; б) повинні бути строго пропорційними гостроті ситуації; в) мають бути

несумісними з іншими зобов'язаннями держави за міжнародним правом; г) заборонено застосовувати будь-яку дискримінацію виключно за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національності або соціального походження; д) основні права і свободи, гарантовані міжнародним правом, залишаються непорушними навіть під час надзвичайного стану. При цьому права, визнані в міжнародному праві як такі, що не допускають відступів (non-derogable rights – ті, які не можна обмежувати та відступати від зобов'язань у цій сфері), не можуть бути порушені в умовах надзвичайного стану.

Аналізуючи ситуацію в Україні можемо зазначити про зовнішній обов'язок держави під час запровадження дерогації, яка відповідно до ст. 24 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 15.04.2015 здійснює інформування держав-учасниць через Генерального секретаря ООН та Раду Безпеки Європи про продовження воєнного стану [7].

Вимогами до реалізації такого обов'язку відповідно до Сіракузьких принципів є наступні: а) зазначаються норми, від яких здійснюється відступ; б) зміст та копії нормативно-правових актів, на підставі яких відбулась дерогація; в) пояснення причин, які спричинили рішення уряду про відступ, г) короткий опис очікуваного впливу заходів відступу на права, визнані МПГПП; д) держави-учасниці мають право вимагати додаткової інформації; е) держава-учасниця, яка не надає негайного повідомлення в належній формі про свій відступ, порушує свої зобов'язання перед іншими державами-учасницями, може бути позбавлена засобів захисту, які іншим чином були б їй доступні.

Окремо визначається заборона обмежувати права, які є такими, що заборонені до дерогації. Конституція України у ст. 64 визначає 18 таких прав. Питання чи справді всі вони не обмежуються під час воєнного стану є дискусійним.

У свою чергу, безпосереднім суб'єктом дерогації є громадяни України чиї права є обмеженими у зв'язку з ситуацією відступу держави від міжнародних зобов'язань та обмеження прав і свобод людини і громадянина.

Змістом правовідносин дерогації є сукупність прав та обов'язків суб'єктів (для держави це зовнішні і внутрішні: зовнішні – дотримання порядку інформування; внутрішні – виконання вимог щодо порядку запровадження обмежень і їх змісту) і тут питання постає чи справді права на сьогодні є рівними у державі і її органів та у громадян держави, чиї права обмежуються і інструментів реального захисту своїх прав стає фактично все менше і їх дієвість зменшується.

Також Паризькими стандартами визначаються відповідні принципи, які мають бути дотримані

під час здійснення дерогації прав. Отже державою під час прийняття або здійснення надзвичайних повноважень мають бути гарантовані дотримання наступних принципів: а) фундаментальні функції законодавчої влади залишаються незмінними, незважаючи на відносно розширення повноважень виконавчої влади. Таким чином, законодавчий орган повинен надавати загальні керівні принципи для регулювання дискреційних повноважень виконавчої влади щодо допустимих заходів у рамках делегованого законодавства; б) прерогативи, імунітети та привілеї законодавчої влади повинні залишатися недоторканими; в) гарантії незалежності судової влади та адвокатури повинні залишатися недоторканими. Зокрема, використання надзвичайних повноважень для звільнення суддів, зміни структури судової гілки влади або іншого обмеження незалежності судової влади має бути заборонено Конституцією; г) усі надзвичайні заходи, що обмежують права громадян, повинні бути підкріплені авторитетом закону, прийнятого належним чином обраними представниками народу; д) наскільки це практично можливо, норми, що підлягають застосуванню під час надзвичайного стану, повинні бути сформульовані за відсутності надзвичайного стану; е) держави повинні час від часу переглядати і, за необхідності, змінювати надзвичайні заходи (законодавчі або виконавчі) для забезпечення розумних гарантій проти будь-якого зловживання надзвичайними повноваженнями.

Повертаючись до України можна говорити про певну обмеженість прав парламенту у сфері визначення обмежень прав в умовах воєнного стану. Більшість обмежень встановлюється виконавчою владою і це фактично не відповідає вимогам Конституції України. Не дивлячись на рішення Конституційного Суду щодо умов та підстав встановлення обмежень прав в умовах надзвичайних ситуацій (рішення КСУ від 28.08.2020 № 10-р/2020 [8]). Крім того, можемо констатувати наявність звуження парламентаризму відповідно до норм чинного законодавства України [9].

Окремо зазначається про умови перегляду, якими є фактично обставини, які відбуваються в державі та необхідністю введення більш жорстких умов відносно дерогації прав людини. Проте ситуація все більше загострюється, особливо з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» від 11.04.2024 № 3633-IX та підзаконними актами, які приймаються на його виконання і фактично ще більше обмежують права громадян [10].

У свою чергу, є права і свободи, щодо яких встановлення обмежень так і залишаються на

рівні визначення виключно підзаконними актами. Так питання перетину державного кордону, а фактично право вільного пересування, є обмеженим виключно постановою Кабінету Міністрів України № 57 від 27.01.1995 «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України» [11].

Окремо зазначається, що судова влада повинна мати повноваження та юрисдикцію вирішувати: по-перше, чи відповідає законодавство про надзвичайний стан конституції держави; по-друге, чи відповідає будь-яке конкретне застосування надзвичайних повноважень законодавству про надзвичайний стан; по-третє, забезпечувати відсутність посягань на права, що не допускають відступів, та відповідність заходів, що обмежують інші права, правилу пропорційності; по-четверте, якщо існуючі муніципальні закони та розпорядження не скасовані або не призупинені, судова влада продовжує вважати, що вони залишаються чинними. Суд має всі повноваження визнати недійсним будь-який надзвичайний захід (законодавчий чи виконавчий) або будь-який акт застосування будь-якого надзвичайного заходу, який не відповідає вищезазначеним критеріям [12].

Отже Паризькі мінімальні стандарти визначають як вимоги до можливих обмежень прав в умовах воєнного стану, так і межі допустимих

втручань держави, вимоги до органів, які мають, із дотриманням балансу влад та заборон надмірного втручання у права і свободи людини.

Висновки. По-перше, можемо констатувати, що поняття «дерогація» можна розглядати як відступ від зобов'язань держави, які вона взяла на себе через ратифікацію норм міжнародного права, щодо дотримання обсягу прав і свобод людини, за наявності загрози життю нації в умовах настання надзвичайних станів, у тому числі воєнного стану. По-друге, в цілому порядок запровадження дерогації в умовах воєнного стану в Україні як однієї з форм надзвичайного стану для держави, є такою, що відповідає нормам міжнародного права. Проте деякі обов'язки, яких має дотримуватись держава, а саме щодо встановлення обсягу та форм обмеження прав і свобод виключно законодавчим представницьким органом держави, є певним чином дотриманими не в повному обсязі та з порушеннями. По-третє, обсяг прав і свобод, які не можна обмежувати і які є виключними щодо застосування дерогації, залишається дискусійними на предмет відсутності порушень в Україні. По-четверте, порядок застосування та меж дерогації тих чи інших обмежень прав і свобод також може у подальшому викликати питання щодо перевищення відповідно до норм міжнародного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfendmkaj/https://ombudsman.gov.ua/report-2023/images/documents/annual-report-2023.pdf>
2. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 1966 р., ратифіковано у 1973 році. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
4. Максименцева Н.О. Обмеження конституційних прав і свобод громадян в період воєнного стану. *Право та державне управління*. 2022, № 1, С. 43.
5. Сіракузькі принципи щодо положень про обмеження та відступи в Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfendmkaj/https://www.icj.org/wp-content/uploads/1984/07/Siracusa-principles-ICCPR-legal-submission-1985-eng.pdf>
6. The Paris Minimum Standards of Human Rights Norms in a State of Emergency 1985. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfendmkaj/https://www.uio.no/studier/emner/jus/humanrights/HUMR5503/h09/undervisningsmateriale/ParisMinimumStandards.pdf>
7. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 15.04.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
8. Рішення КСУ у справі №1-14/2020 (230/20) від 28.08.2020 №10-п/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text>
9. Максименцева Н. Парламентаризм у публічному управлінні в умовах воєнного стану (юридичний аспект). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 101.
10. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» від 11.04.2024 № 3633-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20?find=1&text>
11. Постанова Кабінету Міністрів України № 57 від 27.01.1995 «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text>

12. The Paris Minimum Standards of Human Rights Norms in a State of Emergency 1985. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.uio.no/studier/emner/jus/humanrights/HUMR5503/h09/undervisningsmateriale/ParisMinimumStandards.pdf>

REFERENCES

1. Shchorichna dopovid pro stan doderzhannia ta zakhystu prav i svobod liudyny i hromadianyna v Ukraini u 2023 rotsi (2023) [in Ukrainian]. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ombudsman.gov.ua/report-2023/images/documents/annual-report-2023.pdf>
2. Malynovskiy V.Ia. (2003). Derzhavne upravlinnia: navchalnyi posibnyk [Public administration: a textbook]. K.: Atika, 2003. [in Ukrainian]
3. International Covenant on Civil and political rights. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
4. The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1966). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
5. Maksimentseva N.O. (2022). Obmezhenia konstytutsiinykh prav i svobod hromadian v period voiennoho stanu [in Ukrainian] *Pravo ta derzhavne upravlinnia*. 2022, № 1, P. 43.
6. Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights (1985). URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.icj.org/wp-content/uploads/1984/07/Siracusa-principles-ICCPR-legal-submission-1985-eng.pdf>
7. The Paris Minimum Standards of Human Rights Norms in a State of Emergency (1985). URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.uio.no/studier/emner/jus/humanrights/HUMR5503/h09/undervisningsmateriale/ParisMinimumStandards.pdf>
8. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy (2015) 15.04.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> [in Ukrainian]
9. Sprava № 1-14/2020 (230/20) (2020) № 10-r/2020 28.08.2020: Rishennia KSU. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text> [in Ukrainian]
10. Maksimentseva N. Parlamentaryzm u publichnomu upravlinni v umovakh voiennoho stanu (iurydychnyi aspekt). (2022, October). *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 10. P. 101. [in Ukrainian]
11. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo okremykh pytan prokhodzhennia viiskovoi sluzhby, mobilizatsii ta viiskovoho obliku: Zakon Ukrainy (2024) 11.04.2024 № 3633-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20?find=1&text> [in Ukrainian]
12. Pro zatverdzhennia Pravyl peretynannia derzhavnoho kordonu hromadianamy Ukrainy: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy (1995) № 57 vid 27.01.1995. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text> [in Ukrainian]
13. The Paris Minimum Standards of Human Rights Norms in a State of Emergency (1985). URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.uio.no/studier/emner/jus/humanrights/HUMR5503/h09/undervisningsmateriale/ParisMinimumStandards.pdf>